

Süss fel Nap – hantiul

Bármennyire is veszélyben tudjuk az obi-ugor nyelveket és kultúrát, még a mai napig bukkannak fel a tudomány számára ismeretlen folklórműfajok. Schmidt Éva 1996-ban olyan énekes meséket gyűjtött, amelyek az északi hanti csoportok között a mai napig közkedveltek, de a kutatás körébe addig nem kerültek be (Schmidt 2005: 102). Az alábbiakban egy kis terjedelmű, gyakorlatilag egy alkotás variansaival reprezentált műfajt mutatok be. Célom egyelőre csak a leírás lehet: a további gyűjtési eredményektől függ, megtudhatunk-e valaha többet a hanti mondokarol.

Az obi-ugor folklórműfajok közül kétségtelenül a nagy terjedelmű hősénekek, medveenek, a mesék valamint az egyéni (sors)ének a legismertebbek. A kisebb műfajok közül a talaloskerdesrol van talán elégséges adat (pl. Schellbach 1959; Steinitz 1989; Szolovar 1997), másról alig rendelkezünk információval. Schmidt Éva említ kisebb, szomagiara alapuló műfajokat. Ezek közé sorolja az aldaskero, koszonto, eskü-, átok- és rontasformulakat, illetve énekeket (Schmidt 1976: 547). Csepregi Márta a szurguti hantiknál talált ugyan mondókát (Csepregi 1997: 60), de mindezidag nem publikálta a szövegét.

2000 tavaszán, amikor a Szinja folyó felső folyásán, Tiltum faluban a hanti Mihail Vasziljevics Taligin¹ házában vendegeskedtem, a háziasszony reggeli soprogetes közben egy furcsa se-nem-ének, se-nem versszerű alkotást skandalt magában. Mikor rákérdeztem, mi is lenne ez a szöveg, Mária Ivanovna Taligina (született Makarova) a következő mondókát mondta mikrofonba:

muj siren átl kusti?

Hogyan kell Napot kaparni?

*átl imije ár-ár, ár-ár,
kurek kusen kuslem, ul kusen kuslem,*

Nap asszonyka, har-har, har-har,²
sas karommal kaparom, holló karommal
kavarom,

*átl imi ár-ár, ár-ár,
n orpen ki sew ne,
n orpen ki we ne usm
mujja ka lipija luksm?
jama lulen lsm!*

Nap asszony, har-har, har-har,
Ha hozzád hasonló hajfonatos nő,
ha hozzád hasonló gyonyoru nő lennék
minek bujnek bele egy nadrágba?³
Inkább jól állnék!⁴

1 Személyéről és apja szerepéről Steinitz színjai szövegeiben l. Ruttkay 1999.

2 A kaparasasra utaló hangutánzó szó.

3 Egy nadrág belsejébe, azaz nem feloltva. A kifejezés azt írja le, ahogy a Nap elbújik a felhők mögé.

4 Ti. a helyemen.

Elmondása szerint a mondóka helyes előadásmódja az, hogy kint a szabadban, felhős időben a Nap felé kell fordulni és a két kéz karomszerűen behajlított ujjjaival a fej magassága táján az ég felé kaparni, közben persze fennhangon fújni a szöveget. A cél az, hogy a nadrágba (azaz felhőkbe) rejtőzködött Napot, annak hajfonatait (a napsugarakat) kikaparják búvóhelyéről.

Hasonló folklóralkotásról a hantiknál semmilyen információval nem rendelkezem, ám amikor e példa alapján a terepen kutatni kezdtem, kiderült, hogy ez a mondóka meglehetősen széles körben közismert. Másik változata, amelyet Anasztazia Alekszejevna Valgamovától (született Pugurcsina) rögzítettem, újabb – szintén közismert – motívummal bővített szöveg:

*χάτλ imi χάρ-χάρ, χάρ-χάρ,
νάη χόρpen ki sewəη ne,
νάη χόρpen weśəη ne ki usəm,
kartaη sewem müw elti lakki jöwəsem!*

pösləη jəχ senəη kaš lipija müja luksən?

Nap asszony, har-har, har-har,
Ha hozzád hasonló hajfonatos nő,
hozzád hasonló gyönyörű nő ha lennék,
fémfüggős hajfonatom a Földön szerteszt
szórnám!⁵

A 'folyóági nép'⁶ serkés⁷ nadrágjába minek
bújtál bele?

E változatban még szebben bomlik ki a napsugarak és a díszes hajfonatok hasonlata. Az új elemet azonban a 'folyóági nép' felbukkanása jelenti, mégpedig meglehetősen gúnyos formában. A 'folyóági nép' a Szinja folyó menti lakosság körében nagyjából azonos a folklóralkotásokból és a szakirodalomból jól ismert por frátriával, míg a mos frátria helyi képviselői a *šāna jəχ* 'szinjai nép' nevet viselik. (E témáról bővebben l. Perevalova 2004: 126–138; Ruttkay 2004: 46–49; Taligina 2004: 15–16.) Egy 'szinjai nép'-hez tartozó nő bevallotta, hogy 'folyóági' származású apai nagyanyjuk bosszantására gyakran skandálták fennhangon felhős napokon e mondókát, ezzel sikeresen fel is dühítve az őket nevelő asszonyt. Érdekes, hogy én mindkét változatot 'folyóági' nőtől gyűjtöttem; erre egyébként (azaz saját származására) A. A. Valgamova a felvétel után rögtön utalt is.

E ritka műfajra a velem egy időben a Szinján gyűjtő Galina Szoldatova novoszibirszki népzene kutatónak is felhívtam a figyelmét, aki talált is további két változatot: az egyik az előző naphívogatók variánsa, a másik viszont esőhívó mondóka. A két szöveget és kottájukat a szinjai hantikról megjelent gyűjteményes kötetben közre is adta (Szoldatova 2006: 340–342).

5 A hajfonat a Nap sugarait jelöli.

6 Szó szerint: folyóági nép. A szinjai hantiknál az egyik frátria megnevezése, lokális szinten a *pör* szinonímája.

7 Azaz tetves

A Nap mondókája

<i>Хатл'ем</i> ⁸ <i>хар, хар, хар, хар!</i>	Солнышко, <i>хар, хар, хар, хар!</i>	Napom, har-har, har-har! ⁹
<i>Мосънэ потэртъ.</i> ¹⁰	Мощ-женщиной сказано:	A <i>más</i> -nő azt mondja:
<i>Посл'ау икет,</i> <i>Посл'ау имет сэнау кася</i>	женщин <i>Послан</i> , мужчин <i>Послан</i> в штаны,	A <i>pöslaj</i> férfiak, a <i>pöslaj</i> nők serkés nadrágjába
<i>хатл'ем муя тохсэн?</i> ¹¹	солнышко, зачем залезло?	Napom miért bújtál bele?
<i>Хатл'ем хар, хар, хар, хар,</i> <i>хар, хар!</i>	Солнышко, <i>хар, хар, хар, хар,</i> <i>хар, хар!</i>	Napom, har-har, har-har, har- har!
<i>Посл'ау ёх сэнау кася</i>	Рода <i>Послан</i> в штаны с гнидами,	A <i>pöslaj</i> nép serkés nadrágjába,
<i>поси кася муя тохсэн?</i>	в штаны с какушками зачем залезло?	szaros nadrágjába miért bújtál bele?
<i>Курк кушен куш'лем,</i>	Орлиными когтями исцарапаю,	Sas karommal kaparom,
<i>сэв кушен куш'лем</i> ¹² ,	косами-когтями исцарапаю!	hajfonat karommal kaparom,
<i>Хатл'ем хар, хар!</i>	Солнышко, <i>хар, хар!</i>	Napom, har-har!
<i>Весълан сэвлан</i>	Красоту-косы твои	Szépségeidet, hajfonataidat
<i>лакки ёвлалы!</i>	в разные стороны раскидай!	szórd szerteszt!

Az eső mondókája:

<i>Турам аңки, Хатал' аңки,</i> <i>ерта, ерта, ерта!</i>	Небо-мать, Солнце-мать, лей, лей, лей!	Ég Anya, Nap Anya, esőzz, esőzz, esőzz!
<i>Ма си хал'л'ам.</i>	Я сейчас умру.	Én bizony meghalok.
<i>Йицкен ил'и пайты, ил'и</i> <i>эсл'ы!</i>	Водичку вниз урони, вниз спусти!	Vized ejtsd lefelé, ereszd lefelé!
<i>Сорам сирна муй сирн?</i>	Так сухо – как же так?	Szárazon hogyan [legyen]?
<i>Эвен похен сорма нял'ма</i>	Дочь с сыном сухой язык замочи,	Lányod-fiad száraz nyelvre
<i>л'алман ул'ты нитал.</i> ¹³	намочив, жить будут.	lélegezve élni fog?!

8 Valószínűleg a *çäl-imi* 'Nap-asszony' utótagjának félrehallásán alapuló értelmezés; *imi* 'asszony' > *-em* 'Px. Sg.1.'

9 A magyar fordítást a hanti alapján adom meg, amikor az lehetséges.

10 Nem létező igealak

11 Számomra ismeretlen ige. A többi változat alapján itt *luksən* 'bebújtál' lenne várható, valószínűleg téves a lejegyzés. Viszont az igei személyrag – általában jól hallható – magánhangzóját -ə-nek jelölik, ami határozott (tárgyas) ragozásra utal, így a 'bebújtál' esetében jelentéstanilag kizárható. Az írásképp alapján esetleg feltehető a *tuçərsən* 'bezártad' ige, ekkor azonban egy újabb – ismeretlen – szereplő bukkanna fel, akihez a *más*-nő a kérdést intézné: „A Napomat miért zártad be a *pöslaj* férfiak, a *pöslaj* nők serkés nadrágjába?”

12 Szó szerint értelmezhetetlen. A gyűjtő megjegyzése erre nem terjed ki. Szerinte a 8-9. sor („Sas karommal kaparom, hajfonat karommal kaparom”) a Nap válasza a *más*-nőnek, így a mondóka párbeszédből áll. A hajfonatok-karmok a napsugarakat jelölik, amelyek melegükkel elűzik a ruházatból az élősködőket. (Szoldatova 2006: 340.)

<i>Ертен ил' эсл'ы!</i>	Дождик вниз спусти!	Az esőt ereszd le!
<i>Сорни аҗки ястал':</i>	Золото-маг[ери] говорит:	Arany Anya azt mondja:
<i>Йицкен ил'и пайты!</i>	Водичку вниз урони!	A vized ejtsd le!
<i>Си нял'мем сорл'а, си хатлев сорл'а,</i>	Язык сохнет, день (наш) сохнет,	Nyelvem bíz kiszárad, Napunk bíz kiszárad,
<i>хатлэм руван.</i>	день (мой) жаркий.	napom forró.
<i>Естьот ат уятл'ам,</i>	Попить не найду,	Nem találok italt,
<i>манем есьты йик мосал'.</i>	мне пить вода нужна.	nekem ivóvíz kell.
<i>Йицкен ил'и пайты,</i> <i>йицкен ил'и эсл'ы,</i>	Водичку вниз урони, водичку вниз пусти,	Vized ejtsd lefelé, vized ereszd lefelé!
<i>Аҗки, Сорни аҗки,</i> <i>Сорни аси,</i>	Мать, Золото-мать, Золото-отец,	Anya, Arany Anya, Arany Apa,
<i>ил' эсл'ы йицкен!</i>	вниз пусти водичку!	engedd le a vized!

Sajnos mindkét szöveggel kapcsolatosan merülnek fel problémák. Az N. B. Koskarjova által szerkesztett és fordított szöveg hangzóanyagát nem ismerjük, ám feltehetően több helyen hibás a lejegyzés. Az ebből adódó nehézségek a naphívogatóban – különösen az általam gyűjtött két variáns alapján – nagyrészt leküzdhetőek. Az esőhívóban egy értelmezhetetlen mondat mellett nem tűnik teljesen megbízhatóknak a szöveg az előadó szempontjából sem. A formája korántsem olyan kiforrt, mint a másik mondókáé, és a legkülönbözőbb mítikus megnevezések szerepelnek benne – többek között olyan is, amely valószínűleg nem létezik (Ég Anya). A szöveg összhatása olyan, mintha esetleg az előző mondóka alapján akkor rögtönözte volna az előadó, vagy némi-képp összekeverve, zavartan adta volna elő a művet, bár hozzá kell tennem, hogy Tatjana Petrovna Piriseva (szül. Vozilova), Szoldatova énekesze kiváló ismerője a helyi hagyományoknak.

A műfaj bemutatásakor Szoldatova közli (2006: 178), hogy mindkét mondóka (orosz terminusa *закличка*) előadásmódja ritmizált beszéd, és egyes sorok (amelyekből több található a Naphívogatóban, bár mindnek ilyennek kellene lennie) ereszkedő hanglejtésű, két hangból álló egységek ismétlődéséből állnak (kb. tercnek megfelelő hangközzel). E jellemzés megfelel az általam gyűjtött variánsokra is. Szoldatova a mondókák tartalmi vonatkozásáról annyit jegyez meg, hogy nem világos a 'folyóági' és a 'szinjai' nép szembeállításának, a 'folyóágiak' nevetségessé tételének oka, és tovább kutatandó a szöveg mitológiai háttere. Ezzel is csak egyetérthetünk vele. Bár általános az obi-ugor folklórban, hogy a por frátria (jelen esetben a *pöslan jəχ*) képviselői negatív jegyeket viselnek, így kigúnyolásuk érthető. A. A. Valgamova úgy értelmezte a szöveget, hogy „a *pöslan jəχ* alighanem erős, hogy a Napot el tudja rejteni a nadrágjába”. Az esőhívogató ének tematikáját illetően Lázár Katalin arra hívta fel a figyelmemet (személyes konzultáció, 2008), hogy ez elsősorban földművelő kultúrákra jellemző, valamint meglepő, ha egy mocsaras területen élő nép esőt kér. Ez megerősíti a bennem kialakult kételkedést az alkotást illetően, ám a szöveg közlését a teljesség kedvéért szükségesnek vélem. Ez esetben is csak további adatok segíthetik az eligazodást.

Csak remélni lehet, hogy felbukkannak további mondókák, netán új műfajok is.

13 Gyakorlatilag értelmezhetetlen. Az orosz fordítás: 'Lány a fiúval száraz nyelvért áztatd, benedvesedve élni fognak.'

Irodalom

- CSEPREGI Márta 1997: Mutatványok a szurguti osztják folklór műfajaiból. In: Lázár Katalin (szerk.): Tanulmányok a szurguti osztják kultúráról. Néprajzi Múzeum, Bp. 1997: 59–104.
- CSEPREGI Márta 2005: Zur Syntax der chantischen Rätsel. In: Eine gute Glocke ist weit zu hören. Festschrift für Ingrid Schellbach-Kopra zum 70. Geburtstag. FUM 28/29: 19–43.
- PEREVALOVA 2004 = Перевалова, Е. В.: Северные ханты: этническая история. Институт истории и археологии УрО РАН. Екатеринбург.
- RUTTKAY-MIKLIÁN Eszter (1999): Kommentárok a kommentárhoz. Steinitz színjai szövegeinek néprajzi hátteréről. In: Helinski, Eugen – Widmer, Anna (red.): *Wűsa wűsa* – Sei gegrüßt! Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altica 57: 287–314.
- RUTTKAY-MIKLIÁN Eszter (2004), A színjai hantik rokonsági csoportjai. PhD disszertáció. Kézirat. Budapest, 2004.
- SHELLBACH, I. 1959: Das Wogulische Rätsel. Ural-Altische Bibliothek 8.
- SCHMIDT Éva 1976: Északi vogul altatódal (műfaji összefüggések). Ethnographia 87: 540–558.
- SCHMIDT Éva: Munkabeszámoló az 1996-os évről. In.: Sipos Mária (szerk.): Jelentések Szibériából. Schmidt Éva Könyvtár 1. MTA Nyelvtudományi Intézet – Néprajzi Kutatóintézet, Bp. 2005.
- STEINITZ, Wolfgang 1989: Ostjakologische Arbeiten Bd. III. Rätsel. 577–635. Bp., AkK.
- SZOLDATOVA 2006 = Солдатова, Г. Е.: Фольклор сынских хантов (на основе полевых материалов 2000–2003 гг.) In: Бауло, А. (red.): Сынская монография. Новосибирск, 2006: 173–181 és a hozzátartozó melléklet: 234–342.
- SZOLOVAR 1997 = Ханты мир моньшуптэт. Хантыйские народные загадки. Сост. В. Н. Соловар, С. Д. Морокко. Изд. «Н.И.К.», Ханты-Мансийск.
- TALIGINA 2004 = Талигина, Н. М.: Обряды жизненного цикла у сынских хантов. Томск, Изд. Томского университета, 2004.